

EL CULTE DE SANT JORDI EN LES TERRES CATALANES DURANT L'EDAT MITJANA, COM A EXPRESSIO DE LES RELACIONS ENTRE L'ESGLÉSIA I L'ESTAT EN AQUELLA EPOCA

SANT Jordi va ésser una figura popular ja des de molt aviat. L'Església va fomentar aquesta popularitat d'una manera especial en introduir el seu culte en la Litúrgia i la seva imatge en algunes esglésies, no solament a Orient, la pàtria del sant, sinó també a l'Occident. Aquesta popularitat, però, no va ésser simultània en tot els països. En l'actualitat, en cap país del món no té tanta veneració com a Catalunya. En aquest cas, es poden repetir en certa manera les paraules de la Sagrada Escripura: "Els darrers seran els primers i els primers seran els darrers"¹, per tal com durant l'Edat Mitjana el sant ha tingut molt més prestigi en altres països, i prou ha hagut d'esperar fins que els catalans han sentit per ell una devoció profunda.

La introducció del culte de Sant Jordi a Catalunya és deguda principalment als seus reis que, en llurs guerres continuades, necessitaven un patró especial de la guerra. També el poble català, des dels seus orígens—que són simultanis amb la reconquesta—estimava el sant del qual esperava l'auxili en la lluita contra la mitja lluna; però, des dels antics temps, tenia més confiança en Sant Pere, en Sant Martí, en Sant Miquel i en Sant Jaume, que no pas en Sant Jordi. En tenim exemples i la comprovació d'aquest fet, en les nombroses esglésies i capelles aixecades en honor llur. Cap a la fi de l'any mil, el nom de Sant Jordi no era desconegut² a Catalunya; no coneixem, però, cap església dedicada a Sant Jordi d'aquesta època.

¹ Mt., XX, 16.

² Vegi's CARRERAS CANDI, *Introducció de la festa de Sant Jordi en la Corona d'Aragó*, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", XXVI (1916), pág. 113.

El culte a Sant Jordi va penetrar primer a l'Aragó que no pas a Catalunya³. Amb tot, aquest sant no era tan popular entre el poble com ho eren altres sants i, durant molt de temps, els reis i la noblesa van ésser aquí els principals promotors d'aquest culte.

Des de la Confederació de Catalunya amb Aragó, aquests dos països es van influir mútuament en molts aspectes. I sembla també que fou un d'aquests casos el que fa referència al culte de Sant Jordi. El rei Alfons el Cast, que va heretar Catalunya de part de pare i l'Aragó de part de mare, més que no pas guerrer, era home d'administració, característica que ja es dona a conèixer pel seu apellatiu, compte hagut que per a dir-se "Cast", parlant en termes generals, cal tenir molta mesura i temperança, virtuts que més aviat caracteritzen l'expert administrador que no pas el guerrer tempestuós. Però els dos successors seus immediats, Pere el Catòlic i Jaume el Conqueridor, dos gegants per la seva figura, eren més aviat guerrers que no pas administradors. I durant llur regnat, s'augmentava també el culte a Sant Jordi, patró dels guerrers. Pere el Catòlic fundava l'ordre de Cavalleria de Sant Jordi i en 1201 li donava la seu a Alfama, bisbat de Tortosa.

Jaume I atribuïa la seva primera gran gesta de guerra, la conquesta de Mallorca (1229), a l'auxili de Sant Jordi⁴. I mai, durant la seva vida, no li ho va oblidar. Però això no el privava d'adreçar el seu culte a altres patrons de la guerra. La presa de València va tenir lloc el dia de Sant Miquel i per això en donà gràcies a l'arcàngel, príncep de les milícies celestials. Amb tot, el culte a Sant Jordi arrelava profundament a València, fins es pot dir que, durant els segles XIII i XIV, el culte a Sant Jordi no havia pres peu en cap de les ciutats de la Confederació catalano-aragonesa tan profundament com a València. Aquí, no solament prenen part en les festes a honor de Sant Jordi el rei i els cavallers d'esperit guerrer; la burgesia hi participava d'una manera molt activa. El dia de Sant Jordi era dia de festa per a tota la ciutat⁵, celebrada no d'una manera general, sinó també per les diferents confraries de Jesús i de Maria⁶.

A l'Aragó, Jaume I és considerat com l'impulsor de la Confraria del Cavaller Sant Jordi de Terol, de la qual era membre personal el

³ *Ib.*, pàg. 114.

⁴ *Crònica del Rey en Jacme Primer Rey Darago*, etc., ed. Aguiló (1873), capítol 84.

⁵ A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la Cultura catalana medieval*, II (1921), 191.

⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó (A. C. A.), Reg. 1233, fol. 10.

seu nét Jaume II ⁷. Demés, el mateix Jaume II era confrare de la confraria que erigí a Múrcia l'any 1303 ⁸. És difícil d'enumerar totes les confraries de les quals era confrare. La Confraria de Sant Jordi de Múrcia tenia principalment una finalitat política: havia d'assegurar, sota la protecció de Sant Jordi, la influència que Jaume II hi havia adquirit durant les disputes pel tron de Castella ⁹. Les altres confraries d'aquesta classe estaven més o menys al servei de la política d'aquest rei, que va ocupar aquella regió. Aquestes confraries, de les quals era confrare, formaven els seus partits, amb els quals dominava en gran part les revoltes o contrarevoltes que, en moltes ciutats, havien fet molt difícil la política interior del seu pare i del seu avi.

Possiblement, Alfons el Benigne (1327-1336) havia desplegat en altres circumstàncies una nova iniciativa per a la propagació del culte a Sant Jordi. En la lluita decisiva per la dominació de Sardenya, que ell mateix dirigia, com hereu de la corona, havia estat en greu perill de perdre la vida, i en acció de gràcies pel seu salvament, li havia alçat una capella en l'illa. Sembla, però, que les contrarietats d'aquella campanya havien mitigat molt el seu temperament guerrer; també va morir massa aviat. A la seva mort, gairebé quedava tot per fer per a animar el culte de Sant Jordi en terra catalana. El seu fill, Pere el Cerimoniós (1336-1387), va continuar amb nou zel la propagació del culte a Sant Jordi, i es pot ben dir que, durant el seu llarg regnat, si el culte del sant màrtir no va ésser introduït per tot arreu, almenys es va estendre de tal manera, que la seva propagació definitiva no es va fer esperar.

El rei Pere sentia una especial devoció personal a Sant Jordi. Era molt més guerrer del que deixa entendre el seu nom. En són una característica la seva política amb Mallorca, amb l'Orient, amb Sicília i també la seva conducta en la guerra amb Castella. Com a guerrer, nomenava sovint Sant Jordi "l'àncora de la seva espe-

⁷ Vegi's F. CARRERAS I CANDI, *La Cavalleria catalana y Sant Jordi en lo segle XIII*, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", XVIII (1908), pàgina 149.

⁸ R. D'ALÓS, *Sant Jordi Patró de Catalunya* (1926), p. 72.

⁹ Altres mitjans emprats per Jaume II a Múrcia, durant aquest temps, eren, per exemple, l'expulsar els dominicans castellans del convent de Sant Domingo i substituir-los per germans catalans i aragonesos. Vegi's el meu estudi, *Der König von Aragon und die Ordenskapitel um 1300*. *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*. Kan. Abt. XX (1931), p. 113 s.

rança" ¹⁰. Per això no estranya que la capella de l'Aljaferia del palau reial de Saragossa fos dedicada a Sant Jordi ¹¹.

És també una expressió de la veneració que sentia per Sant Jordi el fet de donar-se tota la pressa per arribar a posseir relíquies del sant ¹², el fer pintar retaules, el comanar-ne imatges i reliquiaries preciosos i el fer enquadrar luxosament els llibres que parlaven de Sant Jordi ¹³.

El procediment que va seguir per a difondre el culte al sant Patró dels guerrers va ésser el de provar de fer reviure l'interès dels cavallers. Va arribar un estat florent per a les Confraries de Sant Jordi ja existents i per a les que ell va crear de nou ¹⁴.

Per influència d'aquest rei, es creà a València (1353) l'ordre de cavalleria de Sant Jordi, i va interessar els cavallers d'una manera especial per a l'església dedicada a Sant Jordi que es construïa a València vers l'any 1371 ¹⁵.

Ben sovint trobem citats cavallers catalans de l'ordre de cavalleria de Sant Jordi; fins coneixem llistes d'aquests cavallers. De l'any 1361, coneixem els següents cavallers de l'*Ordo sancti Georgii*: el comte d'Empúries, el vescomte Dalmau de Rocabertí i Andreu d'Illa i Canet; els nobles Huguet de Cervera, G. Galceran de Rocabertí, Pons de Caramany, G. de Casa, Gilabert de Cruïlles, P. de Malany, Gastó de Moncada, Berenguer de Castellnou, Jaume de Cornella, Berenguer de Pau, Bernat de Pau, Berenguer Dolms, Bertran de Castellví, Bertran G. de Torre, Berenguer de Palau, Huc de Bordils, Bernat de Serra i R. de Palou de la Bauleria ¹⁶.

Els membres d'aquest ordre de cavalleria li havien de guardar especial fidelitat en la defensa de la terra, estant al seu costat, fos per a defensar-se dels moros o dels cristians.

Si aquest ordre de cavalleria de Sant Jordi venia a ésser una organització que no exigia cap vot, de tal manera que els seus membres quedaven llecs, demés en l'ordre de cavalleria de Sant Jordi d'Alfama es reunien cavallers que, en ésser admesos, feien vots de ca-

¹⁰ "In quo ancoram spei nostræ finximus" ACA-Reg. 1553, f. 27.

¹¹ A. RUBIÓ I LLUCH, *Ob. cit.*, p. 134, n. 134.

¹² VEGÍ'S R. D'ALÓS, *El Patronatge de Sant Jordi*, "Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya", XXVI (1916), pàgs. 121. ss.

¹³ RUBIÓ, *Ob. cit.*, pàg. 113, 116, 190.

¹⁴ ALÓS, *Sant Jordi*, pàg. 72.

¹⁵ ACA, Reg. 759, fol. 27. Poc després, el cavaller Matheus Mercerii fundava la capella de Sant Jordi a l'església dels dominics de València. *Ib.* Reg. 857, fol. 140.

¹⁶ ACA, Reg. 1304, fol. 9°. El rei crida aquests nobles i cavallers per servir-lo en les armes contra Castella.

ràcter religiós. Aquesta ordre, fundada al començament del segle XIII, ni havia pogut viure ni morir. No havia pogut morir, per tal com s'havien de complir les condicions de la fundació; no havia pogut viure, o desplegar-se, perquè les ordres poderoses de l'Hospital, del Temple i després la de Malta, no li deixaven ni aire per a respirar. Entre els plans del rei, encaminats a promoure el culte de Sant Jordi entre els cavallers, hi havia el de donar possibilitats de vida a aquesta ordre. Va demanar al Papa que li concedís un nou hàbit per a l'ordre, o la seva substitució per un altre—i en això era ben bé el Cerimoniós—i es preocupà per a dotar-la ricament¹⁷. Si ell hi contribuïa una mica amb béns de l'Estat¹⁸, més, però, devia cedir-li l'Església, de la qual ell reclamava per a l'Ordre la cessió de totes les ermites de Sant Jordi i de tots els hospitals de la seva terra, inclús el famós Hospital d'En Colom de Barcelona¹⁹.

Per haver aquests grans plans del rei solament en part petita esdevingut una realitat, l'ordre no arribà mai a florir, de tal manera que el rei Martí I en 1400 la va incorporar a l'ordre de Montesa, empeltant així el culte de Sant Jordi en aquesta ordre.

El resultat d'aquest treball constant i ben pensat de Pere III fou que, ja durant el seu regnat, Sant Jordi no era solament patró dels guerrers que lluitaven contra el moro, sinó també dels que combatten altres pobles cristians.

Un fet semblant ja s'havia produït Múrcia durant el regnat de Jaume II i a Sardenya durant el regnat d'Alfons III. Féu que el gloriós Sant Jordi fos invocat en les esglésies de terra catalana com a protector i advocat per a defensar-se contra els castellans. Va anar tan enllà, que va trametre a tots els bisbes dels seus dominis un formulari de la missa de Sant Jordi, matador del drac, amb la súplica de fer dir cada dia aquesta missa en les esglésies de les seves diòcesis, per tal que la lluita contra Castella es decidís a favor seu "cum gloria et triumpho"²⁰.

Quan, més endavant, el rei Pere empenia l'expedició cap a Grècia, ja era un benentés que Sant Jordi, com a Patró, havia d'acompanyar l'expedició..

Tot i el progrés que el culte de Sant Jordi va fer a Catalunya

¹⁷ ACA, Reg. 1553, fol. 27. Als 22 de març de 1373.

¹⁸ Les cessions primeres i millors eren els castells d'Aranda i Monclús. *Ib.* Reg. 1467, fol. 75.

¹⁹ *Ib.* Reg. 1238, fol. 26; Reg. 1249, fol. 44.

²⁰ Penso publicar aquest document en un altre indret.

durant el segle XIV, cal fer avinent que en 1404 el nombre d'esglésies i d'altars dedicats a honor de Sant Jordi no eren pas nombrosos ²¹.

Per tota la terra catalana es troben esglésies i altars dedicats a Sant Nicolau, a Sant Joan Baptista, a Sant Antoni Abat, etc. Nous títols d'altar, com el de Corpus Christi, durant el segle XIV, es propagaven arreu d'una manera sorprenent ²². Sembla que en les esglésies de Barcelona, fins al començament del segle XV, solament hi havia un altar dedicat a Sant Jordi, i era a Santa Maria del Mar; i el sant encara havia de compartir el culte amb Santa Elena i les entrades de l'altar eren ben modestes ²³. Barcelona, que tenia tants altars com tres ciutats episcopals aplegades de Catalunya, pot ésser presa com a termòmetre per a conèixer el culte i els sentiments religiosos que el poble català tributava a Sant Jordi, feta excepció del rei i dels cavallers.

En casos especials i en temps de guerra, el poble català de bon grat invocava el patronatge del sant matador del drac; en temps habitual, però, preferia altres sants que li mereixien més amor i confiança. El segle XV va portar un canvi remarcable, quan la Generalitat de Catalunya es convertí en pregonera del culte a Sant Jordi.

* * *

L'evolució del culte a Sant Jordi a Catalunya, considerada en línies generals, és una manifestació de les relacions entre l'Església i l'Estat en aquell temps. Ni Crist, ni l'Església, mai no han establert límits ni formes precises en aquesta posició; durant el decurs dels segles, poden prendre's diferents direccions. En els temps en què Crist predicava l'Evangeli, l'emperador governava els romans com a representant del poder temporal i alhora governava "l'Església". Apareix la seva figura en una de les cares de la moneda com imperator i en l'altra com a *Pontífex Maximus*. Entre els jueus, succeïa tot el contrari des de la fi de l'exili de Babilònia; durant segles, el gran sacerdot, el gran representant de "l'església", tenia el poder temporal a les seves mans. El poble no va tenir un rei fins que va perdre la seva personalitat política. El mateix Crist va to-

²¹ CARRERAS I CANDI, *Festa de Sant Jordi*, pàg. 114, cita les esglésies i capelles de Catalunya dedicades a Sant Jordi; no indica, però, l'any de llur edificació.

²² Vegin-se les meves observacions en "Analecta Tarraconensia", IX, 1932.

²³ "Arxiu de la Batllia general". M. R., núm. 1860, fol. 51. Les entrades anyals de l'altar de Sant Jordi i Santa Elena importaven 190 sous.

car aquest problema quan li van oferir una moneda del tribut a pagar amb la pregunta: "És permès o no de pagar el tribut a l'emperador?" En respondre: "Doneu a l'emperador allò que és de l'emperador i a Déu allò que és de Déu", Crist volia fer ressaltar en certa manera l'existència d'una oposició. No una oposició entre Déu i l'emperador, atès que aquest és de Déu, com qualsevol altre ésser mortal. Aquí no hi ha cap contradicció. Més aviat prenia peu de la moneda que tenia al davant, la qual a l'una cara representava el possessor del poder temporal i a l'altra cara figurava el representant de la potestat religiosa. El Crist volia que estiguessin ben separats l'un de l'altre els dos poders, que l'emperador romà tenia a la mateixa mà. No separats absolutament. Tots dos poders procedeixen de Déu i constitueixen una unitat superior en Déu. Però en les seves activitats terrenals, i aquest era el sentit d'aquelles paraules del Crist, l'Església no s'ha de lliurar a l'Estat, sinó que ha de tenir personalitat pròpia, al costat de l'Estat. Es pot parlar en un principi i en bon sentit de la separació de l'Estat i de l'Església. L'Estat té per finalitat—i per això subsisteix—el benestar temporal dels seus subordinats, la seguretat del territori cap a l'exterior i la seva ordenació a l'interior. Els mitjans de què disposa són molts i de diferent caràcter. L'últim mitjà de què disposa és la violència, la força que, de fora estant (en oposició a la violència interna que prové de la consciència), imposa la seva voluntat, o la deixa imposar, per exemple, per mitjà d'una Societat de les nacions. Si aquesta violència fracassa, l'existència de l'Estat, com a tal, està en dubte.

Per contra, l'Església, en tant que societat visible, ço és en tant que actua en aquest món, té per missió el benestar supraterranal dels homes. És en aquest món, però no és d'aquest món. El món creat per Déu pertany també al regne de Déu, però no és pas la part millor d'aquest regne, és solament un accident. L'essència del Regne de Déu és l'ordre sobrenatural i d'aquesta essència prové la substància del regne de Déu, que és l'Església, la qual viu a la terra per tal de posar els homes en contacte amb l'ordre sobrenatural, ço és, formar la imatge de Déu en l'ànima humana, redimir-la o aplicar-li la seva redempció, operada pel Crist. L'Església, com l'Estat, té molts mitjans a la seva disposició: el més alt és la gràcia sobrenatural.

Malgrat aquesta missió, o millor dit, per raó d'aquesta missió

especial confiada a l'Estat d'una banda i a l'Església d'altra banda, les dues potestats es completen i s'impulsen de tal manera, que una separació total contradiu llur naturalesa. L'Estat i l'Església formen part, fins a cert punt, d'aquells dualismes que estan en contacte amb tot i l'ordenació del món volguda per Déu d'una manera tan diversa. El cos i l'ànima, en si diversos, però complint la seva missió i el seu fi conjuntament, són un símbol d'un semblant dualisme. O bé la relació entre l'individu i la societat. L'home és un individu de tal manera que té una ànima pròpia i una responsabilitat pròpia, però, d'altra banda, com a individu no pot existir, sinó que necessita la societat. Si bé aquestes dues comparacions, naturalment, no corresponen d'una manera exacta a la relació entre l'Estat i l'Església, contenen una il·lustració plena de significació. L'Església educa els homes de l'íntim de l'ànima a l'escrupolositat i a la responsabilitat i fa dependre la felicitat eterna de la pràctica de les vertaderes virtuts, àdhuc de les cíviques, la qual cosa fa que l'Estat tingui un aliat que posa a la seva disposició forces de què mai no podria disposar de part seva. Per la seva banda, l'Estat, que estableix i que manté l'ordre, prepara el terreny on la llavor sembrada per l'Església ha de poder créixer.

He indicat que la relació entre l'Estat i l'Església no s'ha d'enquadrar en un esquema inflexible. Hi tenen una gran influència els corrents espirituals que dominen durant una època, els quals posen de manifest les formes més diverses de l'art o de l'economia (Romanticisme, Gòtic, Renaixença, Barroc). Hi ha altres influències que radiquen en les diverses formes de l'Estat, que canvien constantment en un temps més o menys ràpid, o en el nombre: en la força de les confessions que poblen un país, o en l'evolució històrica que és molt diversa en els diferents països, i en altres influències per l'estil.

Així, la península ibèrica, i d'una manera especial Catalunya, ha experimentat molts canvis en les relacions entre l'Església i l'Estat. Citem breument, per als temps antics, el període de les persecucions de l'Església que van durar amb interrupcions gran part del temps de les dominacions romana, visigòtica i mora.

En els segles següents, en què es creà la nacionalitat catalana, l'Estat tenia primerament una forta preponderància sobre l'Església, contra la qual l'Església molt sovint es defensà. La relació fou una altra quan l'Estat va notar, per les conseqüències de la seva po-

lítica eclesiàstica, que, quan violentava l'Església, es perjudicava ell mateix. Els convents, que eren els centres millors de colonització, anaven a la ruïna per causa dels abats incompetents que nomenaven els prínceps. Segurament això era una raó que mogué els prínceps a desprendre's dels convents i donar-los a llunyanes abadies com Cluny, Moissac, Sant Ruf prop d'Avinyó, Sant Víctor de Marsella, o al mateix Papa, per tal que els reformessin, vetlessin per llur existència i continuessin llur activitat cultural.

Aquesta reacció iniciada pels prínceps i per l'Estat va ésser tan forta que l'Església—segons el nostre judici—va adquirir una influència damunt l'esfera on es movia el poder de l'Estat. Els reis d'Aragó i els comtes de Barcelona fins es feien feudataris de l'Església, i, per raó del dret feudal al qual s'havien subjectat, en l'any 1283 es declarava que havien perdut els drets al seu mateix regne. Però ja s'entrellucava la nova reacció per la qual l'Estat s'havia d'immiscir profundament en l'Església.

El desplegament del culte a Sant Jordi durant el segle *xiv* n'és una prova. Certament l'Estat va fer molt per l'Església, de moltes maneres, fins potser feia massa; l'Església estava sota la protecció de l'Estat, talment com un noi sota el tutor, al qual es priva de tot treball. En certs indrets particulars, fins oblidava la seva missió i, així, va perdre molt de la força i de l'acció originàries. Aquest procés havia anat tan endavant durant el regnat de Pere III, que el rei, a l'ocasió del gran cisma d'Occident, va tenir la pretensió de decidir per ell sol si el vertader Papa era Urbà VI o Climent VII. Els bisbes que no seguien la seva opinió eren expulsats del país, com el bisbe de València, i els feia jurar que d'allà endavant renunciaven a l'opinió pròpia i que es volien adherir a l'opinió del rei. I, entre tant, ell negociava amb Urbà VI i amb Climent VII i es manifestava disposat a reconèixer per Papa aquell que li faria més i millors concessions a la seva política interior i exterior.

En el referent al culte de Sant Jordi, l'Església, per una part, solament podia celebrar que el rei s'interessés tan diligentment pel culte del sant. Però havia d'adonar-se que el rei no cercava primordialment l'honor del sant, sinó més aviat l'avantatge de l'Estat. En tant que els interessos de l'Estat i de l'Església anaven conjuntament, tots dos hi guanyaven i era bo per a l'un i per a l'altre. Però tot d'una que el rei constrenyia aquí "l'esperit de l'Església que vivifica" i se servia o abusava del sant i de l'Església com d'una

pilota per als seus plans i interessos polítics, la situació esdevenia sospitosa i perillosa no sols per a l'Església, sinó també per a l'Estat, que no conservava en l'Església un aliat, ans debilitava la seva força interna, i aquesta, en casos de necessitat, no podia auxiliar, com hauria bonament volgut, l'Estat que li ho demanava.

La cosa més perillosa per a les dues parts era que l'Església, per voluntat del mateix Estat, molt sovint acceptava i conreava formes estatals. Pere el Cerimoniós tirava en cara a l'abat de Santes Creus que no sabia altra cosa que fer oració i governar els monjos, i reclamava la seva dimissió. Així la clerecia, sobretot aquella que aspirava a altres dignitats eclesiàstiques, s'habitua a treballar dintre l'Església més aviat amb mètodes polítics que no pas eclesiàstics.

Cal només donar un cop de vista a les sinodals d'aquella època per a tenir-ne una prova. L'activitat sinodal es limitava gairebé sempre a donar decrets de caràcter disciplinar, a amenaçar i espantar amb càstigs, en altres paraules, reformar amuntegant lleis. Hauria estat una cosa molt més eclesiàstica, si primerament l'Església hagués reformat els homes interiorment, partint de la consciència, per mitjà de l'endinsament en l'esperit eclesiàstic, enfortint interiorment l'home de tal manera que mai no hi hagués hagut necessitat de la violència externa de la llei, o solament en casos excepcionals. I amb això hauria pogut prestar un gran servei a l'Estat, no pas desplegant la seva activitat sota la seva pressió i a exemple d'ell, com realment ho va fer amb massa freqüència. En el decurs del temps, l'Estat ha rebut el càstig d'haver conduït l'Església per camins errats, per tal com l'Església, en casos de necessitat, tant menys ha pogut auxiliar-lo com més estatitzada estava. Però l'Església ho ha hagut de pagar també d'una manera amarga.

JOAN VINCKE
(A. GRIERA, trad.)